

ZDENEK KIRS

PROBLÉM REKONSTRUKCE VÝROBNÍCH SIL A EKONOMICKÁ REALITA

Vědecky přesné a specifikované vymezení všech základních ekonomických kategorií a pojmů není jen otázkou jejich správné teoretické formulace, nýbrž stává se dnes v řídicí hospodářské činnosti problémem vysoce praktickým. Hledají-li se totiž podstatné příčiny současných hospodářských nedostatků přímo v mechanismu ekonomického vývoje a ekonomických vztahů, pak je zřejmé, že je nelze postihnout starými schématy a že selhávají donedávna ještě běžně vžité a namnoze i převažující aprioristické metody práce. Zní to sice paradoxně, avšak právě očividný rozpor mezi řadou výchozích teoretických postulátů a mezi reálnými ekonomickými vztahy v minulosti prokázal, že se nelze jen proklamativně hlásit k výsledkům ekonomické vědy a citovat je a zároveň jim přisuzovat jen funkci jakési pomocné síly, bez přímého a konkrétního spojení s praxí. Ekonomické vědě se dokonce objektivně zabraňovalo, aby se s praxí korigovala. Dnes už jsme ovšem údobím stroze izolovaného a zvnějšku reglementovaného vývoje ekonomické teorie nepochybně zhruba prošli a postupně je uzavíráme; v plném rozsahu to platí aspoň z hlediska rozeznání obecných příčin vzniku hlavních teoretických deformací. Řada nedorěšených a palčivých problémů však zůstává stále ještě otevřena; týkají se jak dílčích poznatků o řízení socialistického národního hospodářství, tak také celé koncepce usměrňovaného pohybu socialistické ekonomiky.

Co se dnes týká způsobu a směru vědeckého zkoumání, jde tu vlastně v jistém smyslu i o *návrat* k nezjednodušeným a nespekulativním metodologickým východiskům klasického marxismu. Významný čin v taktu orientované ekonomické literatuře představuje zejména sdoslatek známá kniha Oty Šika o „Ekonomice, zájmech a politice“. Je to vlastně monografie o základních ekonomických souvislostech a kategoriích, jejichž chápání a výklad se vlivem normujících zásahů do ekonomické vědy silně simplifikoval. Obrodná filosoficko-metodologická fáze tohoto pozitivního myšlenkového posunu je pak uložena hlavně v Kosíkové „Dialektice konkrétní“, zejména v názorech na tzv. destrukci pseudokonkrétního světa a na duchovní a myšlenkovou reprodukci skutečnosti. Tato nová hlediska poskytují i impulzy pro prohloubené chápání exaktnosti a produktivnosti všech společenskovědných disciplín, a to zejména vzhledem k jejich užšímu sepětí se společenskou praxí. A zvláště se to týká politické ekonomie: Zde je třeba ověřovat působnost a objektivnost obecných ekonomických zákonů v socialistické společnosti (případně přikročit k destrukci jejich zfetizovaných podob) a sledovat jejich fungování uvnitř rozporného vývoje socialistické ekonomiky. Avšak stejně nutné je „sestupovat“ až k zevrubné analýze — jak už bylo řečeno — celé řady základních ekonomických kategorií, které byly v ne-

dávné minulosti zjednodušeně dosazovány převážně jen silou zdánlivě neomylné teoretické autority.

Etapa „mocenských kritérií“ negativně zasáhla celou oblast ekonomické vědy a rozkolísala názory i na tak běžně užívané a elementární kategorie a souvislosti, jako je společenská výroba a její jednotlivé stránky. Znejasnil se také vlastní smysl ekonomiky a ekonomických vztahů i výrobních sil a důsledkem toho pak také dílčí názory na kooperaci, dělbů práce, rozdělování společenské pracovní doby atd. Rozbor obecné struktury těchto ekonomických vztahů, pojmů a kategorií najdeme v uvedené a spolehlivě fundované Šikově knize, jejíž základní koncepci s jistými výhradami sice, avšak bez podstatných změn vcelku přijímáme. Akceptujeme beze zbytku zejména Šikův metodologický princip, jenž se pokusíme promítnout i do zkoumání užšího, specifikovaného problému místa a úlohy výrobních sil ve společenské výrobě. Jak se vyvíjí a k jakým závěrům zatím dospěl vývoj názorů na reálné, marxistické chápání úlohy výrobních sil ve společenské výrobě, na to lze snad nepřímo usoudit i z některých dílčích výsledků diskuse, jež se již delší dobu vede — na stránkách časopisů i v celých monografiích — o úloze moderních výrobních sil ve společnosti.

V hospodářském životě socialistického státu se dosud v potřebném rozsahu nerespektuje naléhavá výzva vědeckotechnické revoluce našeho věku, napsal výstižně Radovan Richta.¹ Měl tu nepochybně na mysli zřejmý protiklad mezi velkou energií sil komunismu a mezi praktickým nedoceňováním převratných změn v oblasti vědy a techniky. Jen zdlouhavě a často s velkými oklikami se promítají výsledky vědeckého a technického vývoje ve společenské výrobě, ačkoliv víme, že na nejmodernější a nejproduktivnější výrobě závisí podstatně i budoucí změny v povaze společenského života. Vzniká tak jakýsi vědecký a technologický anachronismus. V určitých obměnách doznívají ještě dnes zastaralé a tradiční představy o průmyslové revoluci (svým původem a formulacemi sahají až ke škole francouzských encyklopedistů) a podle jejich měřítek leckdy posuzujeme i nepoměrně náročnější požadavky současné vědeckotechnické revoluce. Jinak řečeno: proporce mezi moderní vědou a technikou a mezi bezprostřední výrobou nejsou dosud zcela úměrně žádoucí energii rozvoje výrobních sil socialistické společnosti. Tento poznatek ovšem není nový a není ani původní. Richtova úvaha o protikladu mezi vědou a výrobou je však věcně velmi podnětná, inspiruje svými argumenty a přináší i nárys některých soudobých tendencí, ať už jde o postavení „faktoru člověka“ ve společenské výrobě, nebo o tendenci růstu vzdělanostní úrovně atd. V Richtově podání se však zajímavě odráží vztah mezi vědou a výrobou také z jiného hlediska: při výkladu této podstatné vazby se totiž přímo rozestupují a rozrůžňují i názory na obsah a rozsah produktivních výrobních sil společnosti.

Přitom je zřejmé, že nedořešíme-li uspokojivě (ve smyslu sjednocení názorů) přísně verifikovatelnou metodu zkoumání moderních výrobních sil, budeme i v dohledné době stále ještě pokračovat v povýtce akademických sporech o tom, co řadit nebo neřadit do výrobních sil, jak chápat jejich rozsah atd. A uniká-li navíc přitom obecná podstata společenských výrobních sil i základní motivace jejich pohybu a jejich „rozpínání“, pak budou neplodné také úvahy o dialektice výrobních sil a ekonomických vztahů; přirozeně pak ani nedoká-

žeme specifikovat místo a úlohu společenské dělby práce. Dokumentem toho, jak se rozkolísalo a zrelativizovalo definování kategorie výrobních sil, jsou jejich často citované výměry v běžně užívaných učebnicích politické ekonomie a marxistické filosofie.² Protichůdná nazírání na obecnou povahu společenských výrobních sil, která se často diferencují jen podle odborného zaměření jednotlivých autorů, pouze tuto situaci potvrzují. V článku E. Urbánka³ můžeme například číst, že pojem výrobních sil patří mezi základní a rozhodující kritéria historického materialismu. Proti tomu nelze jistě nic namítat. Ve všech společenskovědných disciplínách funguje totiž kategorie výrobních sil jako elementární kritérium specifického pohybu živého společenského organismu, poněvadž se uplatňuje jako zvláštní síla a schopnost vyrábět materiální užité hodnoty. Je to snad tato univerzální vlastnost výrobních sil, která aplikací v různých vědních oborech vyvolává představu identity? U nás Jaroslav Vejvoda⁴ tvrdí, a zajiště odůvodněně, že výrobní síly a výrobní vztahy jsou dvě nejelementárnější kategorie politické ekonomie; kdežto nestor sovětských ekonomů S. G. Strumilin⁵ naopak uvádí, že pojem výrobních sil je mezní, že totiž leží na hranicích techniky a ekonomiky. A našli bychom nepochybně i další názorové modifikace.

Tyto antinomie v definicích se analogickým způsobem promítají také v dosavadním vývoji názorů na tzv. *širší* a *užší* pojetí produktivních výrobních sil společnosti. Jde vlastně o to, zda se má do kategorie výrobních sil zahrnovat také suma výrobních prostředků, nebo jen pracovní prostředky bez pracovních předmětů. Existuje i snaha podrobně sepisovat jednotlivé složky výrobních sil. Jenže každý takový pokus o úplnou deskripci a o podrobný soupis např. jen všech lidských a věcných nositelů vyvolává mimoděk tendenci, jež vede zpravidla k ústupu od principu historismu a jež svým způsobem umrtvuje vlastní pohyb společenských výrobních sil. Do jedné roviny se pak kladou *nositelé* tohoto pohybu (lidé, kteří mohou vyrábět jen pomocí výrobních prostředků včetně pracovních prostředků a pracovních předmětů) a *uplatňování* lidí a věcí při výrobním spojení, při výrobním procesu. Teprve zde se totiž může realizovat produktivní síla lidské práce, a to jen prostřednictvím určitých přírodních sil (přírodní materie a přírodních zdrojů energie). Nezbytně se přitom využívá také výsledků vědy a její technologické aplikace; konečně i určitá součást ekonomických vztahů (kooperace, dělba práce, čili společenská kombinace práce) funguje jako přímý zdroj produktivní síly práce.⁶ Řečeno s Marxem: produktivní síla práce je určována rozmanitými přírodními a společenskými okolnostmi, proto se okruh výrobních sil neustále mění. Každá modifikace výrobních sil skrývá v sobě určité společenské určení, s nímž je přímo spjata a v jehož kontextu se i vyvinula; současně ovšem toto společenské určení vymezuje určité hranice a pouze v jejich rámci se dané výrobní síly mohou objektivně uplatňovat. Je to ostatně zásada stejně stará jako elementární; ve strohé aplikaci této zásady snad můžeme hledat i podnět pro teoretické zužování jednotlivých činitelů společenských výrobních sil. Takto např. vysvětluje Richta Stalinovo teoretické, pragmatické přizpůsobování kategorie výrobních sil v nedostatečně rozvinuté řemeslné výrobě a počátkům strojní výroby v průmyslu vůbec a zpusťšenému poválečnému hospodářství v SSSR ve dvacátých letech zvláště.

V názorech na širší pojetí výrobních sil převládala z počátku snaha jaksi jen extenzívně rozšiřovat Stalinovu lakonickou užší formulaci výrobních sil o další, především věcné části. Základní výstavba Stalinova výměru přitom

zůstávala v podstatě zachována, zejména pak hledisko metodologické a historické zdůvodnění. Tím se ovšem do značné míry bagatelizoval dialektický vztah mezi jádrem výrobních sil, které má určující význam pro všechny ostatní jejich stránky (tj. pro pracovní síly a všechny výrobní prostředky), a mezi obecnější kategorií tzv. všeobecné společenské produktivní síly.⁷ V Sikově podání zahrnují se mezi tyto všeobecné síly výroby jednak schopnost produktivních výrobců vyrábět materiální užitné hodnoty, dále veškeré výrobní prostředky vytvořené minulou prací, také ovšem souhrn všech lidských poznatků včetně vědy a uplatňování těchto poznatků v určité technologii práce; dále sem patří síly plynoucí z ekonomických vztahů, pokud ovšem s výrobou bezprostředně souvisejí a násobí tak sílu produktivních výrobců; a konečně všechny přírodní materie a přírodní síly, např. síla vody a větru, všechny formy energie a hmoty, biologické a chemické procesy atd. Jsou to tedy síly, bez nichž nemůže výroba materiálních užitných hodnot existovat.⁸

Různé společnosti měly a mají ovšem vždy svůj specifický okruh výrobních sil. Přitom výrobní síly nikdy neztrácejí svoji historickou kontinuitu, poněvadž „... jsou výsledkem praktické energie lidí, avšak tato energie sama je podmíněna okolnostmi, ve kterých se lidé ocitají působením výrobních sil již nabytých, působením sociální formy existující před nimi, kterou tito lidé nevytvářejí, která je produktem předchozí generace“ (Marx).⁹ Vývoj lidské civilizace je tedy vlastně v jistém smyslu vývojem činitelů výrobních sil: můžeme jej sledovat od elementární pospolitosti a kooperace až po vznik svobodné lidské pracovní síly, jejíž míra uplatnění ve výrobě je podmíněna silou strojů a organizací výroby.

Zevrubnější rozbor podstatných stránek pohybu výrobních sil — především jako projevu činných lidí, kteří určitým technickým způsobem vyrábějí a pracují — chybí pak zvláště v těch názorech, které se snaží „staronově“ vysvětlovat tradiční, užší pojetí. Za autoritativní představitele tohoto směru lze nepochybně pokládat V. Pavláta a J. Vojtíška, kteří ve své knížce z roku 1959¹⁰ systemizovali ekonomickou kategorii výrobních sil v podstatě podle Stalinova modelu. A přejali mimoděk i celou aparaturu zjednodušujícího postupu, včetně hlediska metodologického. Pak se jim ekonomické kategorie vůbec ovšem jeví jako nějaké relativně neměnné abstrakce, jež fungují ve formě samostatných sil. Vytváření vyšších souvislostí mezi podobnými kategoriemi může pak být pouze vnější a víceméně formální, čímž se stupňuje odtaziťost a narůstá fetišizace pojmů. Celý mechanismus takového zkoumání se nadto ještě směšuje s ohlasy „teorie faktorů“ a se sociologizujícími redukcemi vůbec.¹¹ Faktorem, determinujícím činitelem se stává v této interpretaci funkce, kterou má určitá věc v pracovním procesu. Tím má být dáno i pevné měřítko pro vnitřní rozčlenění kategorie výrobních sil a to ve starém, úzkém pojetí. Výrobní síly se redukují pouze na pracovní nástroje (mechanické), na pracovní síly a jejich zkušenosti. Pavlát a Vojtíšek proto soudí, že by „bylo nesprávné zahrnovat do výrobních sil i pracovní předmět (...), poněvadž výrobní síly vyjadřují aktivní vztah společnosti k přírodě, aktivní vztah k přírodním předmětům a silám, jichž společnost používá k výrobě hmotných statků... Pracovní předmět je pasivní prvek pracovního procesu, na který výrobní síly společnosti aktivně působí a nemůže vyjadřovat aktivní vztah společnosti k přírodě“.¹² Přívlastek „aktivní“ tu však spíše slouží jako důkaz pro směšování vnitřní „dynamičnosti“ zúženého pojetí výrobních sil s celkovým pohybem a neustálými proměnami reálného výrob-

niho procesu; ten totiž organicky postihuje teprve vlastní rozšířená koncepce výrobních sil. Je přirozené možné vést dělicí čáru uvnitř pracovních předmětů (vyčleňujeme tím přírodu a zahrnujeme sem surovinu), pak tu máme na mysli jen pracovní síly a prací vzniklé výrobní prostředky. Vyniká tím především čínorodá úloha lidské práce uprostřed rychlých změn technického způsobu výroby. Ať už však jde o výrobní prostředky včetně přírodních pracovních předmětů nebo bez nich, vždy vlastně jen vypočítáváme lidské a věcné nositele produktivních sil, které se pouze ve výrobním procesu mohou realizovat. Reálnější smysl pro společenskou praxi by snad proto mělo „vrátit“ se k Marxovu členění a spolu s ním diferencovat mezi produktivními silami společenské práce a mezi obecnější kategorií tzv. všeobecných společenských produktivních sil. V této formulaci je ostatně také uvádí Ota Šik ve své knize, a to s velmi rozsáhlým věcným zdůvodněním.

Zcela odlišným způsobem vysvětluje nutnost zachování užšího pojetí společenských výrobních sil Gustav Riedel.¹³ Podle jeho názoru spočívá prý jádro sporu v nerozlišování nebo dokonce v přímém ztotožňování „společenských podmínek výroby“ a tzv. „hybných pák jejího rozvoje“. Aniž zde šířejí rozvádíme celý způsob Riedelovy argumentace, je na první pohled zřejmé, že tradiční schéma zůstává zachováno a že pouze terminologie dostává abstraktnější a skoro obrazný ráz (výrobní síly se rovnají „hybným pákám“). Širší pojetí výrobních sil podle Riedela opomíjí skutečnost, že přírodní materie, s níž se pracuje, a pracovní předmět v širokém slova smyslu nejsou žádnou hnací pákou vývoje výroby, nýbrž pouze podmínkou výroby a objektem pracovního procesu. Bez lidského přičinění se nic nevyrábí; na co lidská ruka ještě nesáhla, to nemůže být výrobní silou ani její součástí. To je na první pohled kritérium jednoznačné a nadmíru jasné. K analýze společenských výrobních sil podle toho zřejmě stačí jen formálně logická aparatura a pak ovšem bez valné námahy vypočítáme, že „Stalinovo pojetí výrobních sil bude tedy třeba v jistém smyslu rozšířit, ale jen v tom, že do výrobních nástrojů (!) budeme výslovně zařazovat i suroviny“. Výrobní síly jsou pak podle tohoto výkladu nadány jakýmsi imanentními „přirozenými vlastnostmi“, jakýmsi vnitřním autonomním samovývojem, a to takřka nezávisle na vztahu k přírodní materii a k přírodním silám a snad i nezávisle na výrobě vůbec. Pak by z Riedelovy interpretace ovšem vyplývalo, že celá složitost problému je ve skutečnosti jen zdánlivá. Podle Gustava Riedela totiž základní zdroj chybného, tj. širšího nazírání na společenských výrobních sil vyplývá jednoduše ze zúženého a „čistě“ ekonomického pohledu na svět a na lidskou společnost. Širší pojetí výrobních sil prý vyjadřuje omezené potřeby ekonomie a je výsledkem jednostranného zaměření pozornosti na danou ekonomickou soustavu, což vede ve svých důsledcích k číremu praktikismu. Riedel pak uzavírá, že širší pojetí je ve skutečnosti velmi úzké a hoví za jistých podmínek jen ekonomovi, který zkoumá jen dílčí problematiku svého oboru; nemůže však prý stačit historickému materialistovi, který zkoumá obecné pružiny lidského společenského vývoje. Toto tvrzení — jinak samo o sobě ojedinelé — nemohlo mít podstatnější ohlas, protože šlo mimo těžisko diskuse, kamsi na slepou kolej.

V Riedelových strohých formulacích však také svým způsobem vrcholí totalizace tzv. „technologického schématu“; podle této šablony je nutno přísně oddělovat pracovní předměty od pracovních prostředků, zvláště pak od výrobních nástrojů. Zdůrazňuje se zde jednou provždy pasivnost pracovních předmětů

vůči pracovním nástrojům. To ovšem je dnes stanovisko neudržitelné, a to i za předpokladu, že bychom abstrahovali od stimulační povahy společenských podmínek výroby a také od těch ekonomických vztahů, které jsou bezprostředně spjaty s výrobou materiálních užitných hodnot. Při této abstrakci zůstává totiž určitá technická stránka práce a výroby, čili vyčleňuje se „holý technický akt“ působení lidí pomocí nástrojů na pracovní předměty. Jestliže ovšem budeme — a to ve shodě s názory Riedela, Pavláta, Vojtiška aj. na starý „technologický model“ — redukovat technický rozvoj pouze na vynalézání a na zdokonalování pracovních nástrojů (prostředků), pak musíme zcela logicky vyřadit pracovní předměty ze společenských výrobních sil. Jenže tento extrém ani v minulosti nikdy neodpovídal realitě a tím méně jej můžeme brát vážně dnes, kdy vývoj vědeckotechnické revoluce zcela jasně tvoří podmínky pro „zařazení“ pracovních předmětů do výrobních sil.

Pokusme se to dokázat na dílčím příkladu, vzatém z technologického procesu zemědělské výroby. O této produkční oblasti se dosud právem soudí, že její látková povaha (příroda, půda) ve značné míře omezuje možnost bezprostřední aplikace těch vymožeností a objevů, které přinesla vědeckotechnická revoluce. Přesto se však dnes v zemědělství ve stále větším rozsahu uplatňuje např. technologie chemizace. Půdu je tedy možno v této souvislosti pokládat za pracovní předmět (může ovšem z jiného hlediska fungovat také jako pracovní prostředek) a chemické stimulatory, např. umělé hnojivo, budou pak mít zjevně povahu pracovního prostředku. A tyto dva činitele nemohou být v žádném případě vůči sobě cizí, nemohou existovat bez vzájemně podmíněných vztahů. Hnojivo vložené do půdy vyvolá celou řadu dějů, např. změny chemickofyzikální a hydratační, ovlivňuje se podstatně nejjednodušší pohyb půdní hmoty. Změní se nejen struktura půdy, nýbrž i její chemické složení, půda se obohacuje o nové látky atd. Kromě toho se tím uvedou v pohyb nové živé částice, mikroorganismy, bakterie, plísně, ovlivní se rozvoj celých typů nových mikroorganismů, vzniknou optimálnější podmínky pro jejich množení a potlačí se naopak růst nežádoucích vlivů. Je tedy zřejmé, že ani prostředek, jímž se působí, ani předmět, na nějž se působí, nemohou zůstat v žádném případě navzájem neovlivněny: mění se složení půdy a mění se naopak i složení hnojiva. Například superfosfát vložený jednou do půdy nelze již běžnými fyzikálně chemickými metodami izolovat jako sloučeninu původní. Dochází zde k oboustranným dějům, obě složky nemohou být vůči sobě pasivní, nebo jen jedna číre aktivní a druhá pouze pasivní. Ani mechanické zásahy (orba půdy) nemohou zůstat bez stimulační odezvy na chemické procesy, které v půdě probíhají atd.¹⁴

Lze snad namítnout, že to není příklad typický a že se nedá obecně generalizovat. Sama fakta, které z něho plynou, jsou ovšem zcela evidentní, a to tím spíše, že „panenská příroda“, kterou by lidská civilizace buď přímo nebo zprostředkovaně určitým způsobem neovlivnila, prakticky dnes neexistuje. I když tedy náš příklad, vzatý z oblasti zemědělské výroby, má své jisté specifikum, není zcela ojedinělý a dá se do jisté míry i zobecnit aspoň pokud se týká podobné tendence k „aktivizaci“ pracovních předmětů ve společenské výrobě vůbec; rozdíl je pouze ve stupni bezprostředních zásahů a ve stupni kvalitativních změn. Nebývalý rozmach energetických zdrojů a zejména pak atomové energie otevírá celou novou epochu intenzivního rozvoje produktivních výrobních sil společnosti, zesiluje vládu člověka nad přírodou; jinak řečeno, podstatně se mění vztah lidí a věcí v procesu společenské výroby a převrací se také vztah

subjektu a objektu vzhledem k byvší mechanické podřízenosti člověka stroji (zde ovšem zatím odhlížíme od povahy sociálních poměrů). Výroba materiálních užitečných hodnot se všeobecně zintenzivňuje, hlavně zásluhou vědy a její aplikace v technologii, tvoří se zcela nové proporce mezi vědou a bezprostřední výrobou. Stále většího významu ve výrobním procesu nabývá soustava regulačních a automatizačních prostředků atd. Spolu s kvalitativními změnami výrobních prostředků pozměňuje se od základu také celá povaha lidské výrobní a pracovní činnosti i způsob „připoutanosti“ lidí k výrobním prostředkům. Kde tedy máme hledat empiricky zjiřitelné a vědecky zdůvodnitelné rozmezí mezi pracovními prostředky a mezi pracovními předměty. A jaký to má vůbec praktický smysl?

V obsáhlé a velmi podnětné diskusi, která se vedla na stránkách Filosofického časopisu roku 1962 a 1963, se téměř všichni autoři vyslovili pro širší pojetí výrobních sil. Podstatnější odlišnosti se projeví jen při pokusech vymezit kritéria pro „vřazování“ pracovních předmětů a poměrně odlišně se také chápe obecná podstata výrobních sil i jejich poměr k výrobním vztahům. Dragoslav Slejška vidí smysl klasifikace těchto kategorií hlavně ve sladění specifčnosti jejich strukturálních vztahů. Výrobní síly vyjadřují, podle Slejšky, vlastně vztahy společenského bytí, jeho strukturu, kdežto výrobní vztahy mají širší, obecnější dosah a zasahují oblast společenského vědomí. Ekonom Jaroslav Vejvoda v podstatě přijímá toto schéma a tvrdí kategoricky, že výrobní síly jsou totožné s hmotnou stránkou výrobního procesu a jednotlivé složky výrobních sil působí méně nebo více aktivně a podnětně na rozvoj výrobních vztahů. Za autoritativní výměry Vejvody se však jinak objevuje i zjednodušující pohled, třebaš v zásadě s širším pojetím výrobních sil rovněž souhlasí. Bylo by možno uvést zejména Vejvodovu „příkrou mez“, která kardinálně odděluje výrobní síly od oblasti jevů, které spadají mezi výrobní vztahy. Řekneme-li však o výrobních silách, že jsou hmotné povahy a že ekonomické vztahy vyjadřují společenskou stránku výroby, neřekli jsme ve skutečnosti o podstatě obou kategorií v podstatě vůbec nic. Výsledek je asi takový, jakoby geolog při průzkumu struktury zemských vrstev vyslovil jediný závěr, že analyzovaná látka je hmotné povahy. Vždyť specifikum společenských produktivních výrobních sil nespočívá v jejich hmotnosti, nýbrž v tom, že znásobují síly člověka při působení na přírodu.¹⁵ Také Vejvodovu identifikaci výrobních vztahů s ekonomickými (ekonomické problémy vznikají prý jen na základě vlastnických vztahů) nelze v této strohé formulaci přijmout bez značných výhrad.

Rozmanitost koncepcí se tím ovšem zdaleka nevyčerpává. Objevují se také „širší“ hlediska: zkoumá se např. sepjetí výrobních sil s přírodními podmínkami a vůbec s geografickým prostředím atd. Avšak i tento širší pohled ve skutečnosti redukuje výrobní síly na pouhou sumarizaci jednotlivých činitelů společenského výrobního procesu. Přitom se však nedostatečně rozlišují a málo specifikují ty složky výrobního procesu, které bezprostředně určují konkrétní, historický stupeň společenské produktivity práce, který představuje vlastní *kritérium* při hodnocení společenských výrobních sil. Tím se vlastně teprve postihuje realita konkrétních výrobních sil ve společenské praxi. Pak přirozeně nemůžeme popírat ani společenský charakter výrobních sil. Všechny pracovní prostředky jsou přímo nebo nepřímo — buďto svým ustrojením nebo prostřednictvím společenské dělby práce — společenskými pracovními prostředky, říká např. Engels v Kritice erfurtského programu. Vývoj zespolečenštění práce nelze tedy přisuzovat jen vývoji výrobních, ekonomických vztahů.

Je tedy zřejmé, že se všichni stoupenci širšího pojetí výrobních sil ve skutečnosti „nevrazejí“ k jejich původnímu, klasickému chápání. I zde bychom totiž nejdříve museli provést zevrubnou genetickou rekonstrukci názorů klasiků marxismu na výrobní síly, opřenou o originální texty.¹⁶ Takovýto pokus — kromě Šika ovšem — ve formě jakési exkurze provedl Ivan Hružza, jenž snad zatím nejvýrazněji navázal na původní Marxovu klasickou koncepci výrobních sil.¹⁷ Hružza rozvedl a zdůraznil fakt, že Marx chápal výrobní síly společnosti jako společenskou produktivitu práce. Pak ovšem jejich součástí je všechno, co určitý stupeň produktivní síly práce podmiňuje, neboli podle Marxe: „Výrobní síla práce je určována rozmanitými okolnostmi, mimo jiné průměrným stupněm dělníkovy zručnosti, stupněm rozvoje vědy a její technologické aplikace, společenskou kombinací výrobního procesu, rozsahem účinnosti výrobních prostředků a konečně přírodními podmínkami.“¹⁸

Zdá se, že Hružzův způsob interpretace Marxova písemného odkazu skutečně postihuje autentický význam původního textu. Je však tento význam totožný se subjektivním úmyslem, s nímž koncipoval význam výrobních sil sám Marx? Žádná přímá svědectví o tom, pokud víme, nejsou. V každém případě však Hružzův výklad umožňuje velmi seriózně vysvětlit vnitřní logiku vývoje společenských výrobních sil. Tím totiž, že definujeme *výrobní síly jako společenskou produktivitu práce*, můžeme snázeji pochopit i místo, které při vývoji výrobních sil zaujímá změna výrobních nástrojů. A stejně dobře bude pak vysvětlitelné i tvrzení, že vývoj výrobních sil v každé určité etapě nemusí vždy začínat změnami výrobních nástrojů; změny výrobních nástrojů mohou konkrétní etapu výrobních sil dokonce svým způsobem dovršovat. To je ovšem otázka, již nelze řešit a rozhodovat odtrženě od existujících výrobních vztahů.

Co se týká „návratu“ k původnímu významu společenských výrobních sil v díle klasiků, je nutno však brát v úvahu, že korektura jedné teorie nějakou jinou teorií, byť i vyvozovanou z klasiků, avšak neopřená přitom o realitu ekonomické struktury socialistického hospodářství, zůstává na povrchu, dostává se k subtilní korektuře jednoho názoru názorem druhým. Jen takto vyvozovaný a specifikovaný pohyb nemá vlastně konkrétní korelát. Ani opravené pojmy a kategorie nemusí pak vést k teoretickému pochopení a vlastnímu postižení originality ekonomické struktury. Vzniká tedy otázka, zda taková rekonstrukce vede opravdu k původním zdrojům klasického marxismu a zda odpovídá skutečné praktické potřebě a ne jen pojmovým opravám a dalším modifikacím.

POZNÁMKY

¹ Srovnej článek Radovana Řičty, *Technika v revoluci našich dnů*, Kulturní tvorba, č. 40, roč. 1963, str. 5.

² Viz např. třetí vydání učebnice *Politické ekonomie* z roku 1960 na str. 10; dále čtvrté vydání téže učebnice z roku 1963 na str. 11; nebo také učebnici *Základů marxistické filosofie* z roku 1959, na str. 385.

³ E. Urbánek, *O pojmu výrobních sil*, Filosofický časopis, roč. 1962, str. 88.

⁴ Srovnej diskusní příspěvek *Jaroslava Vejvody*, Filosofický časopis, roč. 1962, str. 953.

⁵ S. G. Strumilin, *Problémy ekonomiky práce*, Praha 1961, str. 260.

⁶ Srovnej knihu Oty Šika, *Ekonomika, zájmy, politika*, NPL 1962, str. 49 a dále.

⁷ „Tímto vedoucím jádrem jsou pracovní síly vlastních výrobců (produktivně pracujících) a všechny výrobní prostředky, které byly vytvořeny minulou prací výrobců a přeměněny se výrobou v nové užité hodnoty. Jsou to tedy ony síly přítomné práce i výsledků minulých

пра́це, které jsou rozhodující při výrobě materiálních užitných hodnot, síly, jejichž prostřednictvím se jediné mohou uplatnit ostatní společenské přírodní síly jako síly produktivní a jež vtiskují vždy zvláštní charakter celé výrobě a přes ni veškerým ekonomickým vztahům. Jsou to tedy výrobní síly společenské práce.“

Ota Šik, *Ekonomika, zájmy, politika*, NPL 1962, str. 51.

⁸ *Tamtéž*, str. 50–51.

⁹ Karel Marx, *Bida filosofie*, Svoboda 1950, str. 52.

¹⁰ V. Pavlát a J. Vojtíšek, *Předmět politické ekonomie*, SNPL 1959.

¹¹ Karel Kosík, *Dialektika konkrétního*, CSAV, Praha 1963, str. 75.

¹² V. Pavlát a J. Vojtíšek, *Předmět politické ekonomie*, SNPL, str. 23.

¹³ Gustav Riedel, *O „širším“ a „užším“ pojetí výrobních sil*, Sborník prací filosofické fakulty v Brně, G 3, řada sociálněvědná, roč. 1959, str. 97–101.

¹⁴ „Rozdíl mezi hlavní látkou a pomocnou látkou mizí ve vlastní chemické výrobě, protože žádná z použitých surovin se neobjevuje znovu jako substance výrobku.“

Karel Marx, *Kapitál I*, SNPL 1953, str. 201.

¹⁵ Srovnej článek Ivana Hruzy, *K obsahu kategorie výrobní síly*, *Filosofický časopis*, roč. 1963, č. 4, str. 543–544.

¹⁶ Velmi dobře tuto skutečnost postihl Karel Kosík v knize *Dialektika konkrétního*, CSAV 1963, str. 107.

¹⁷ Srovnej článek Ivana Hruzy, *K obsahu kategorie výrobní síly*, *Filosofický časopis*, roč. 1963, č. 4.

¹⁸ Karel Marx, *Kapitál III*, 2. část, SNPL 1956, str. 431.

ПРОБЛЕМА РЕКОНСТРУКЦИИ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫХ СИЛ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТЬ

Нет сомнений, что период строго изолированного развития экономической теории окончен, что в частности полностью относится к распознаванию общих причин главных теоретических деформаций. Что же касается способа и направления дальнейших научных анализов, тут в известном смысле речь идет о возвращении к неспекулятивным методологическим принципам классического марксизма. Такая точка зрения подают надежные импульсы также для верификации функции и значения основных экономических категорий на этапе социалистических производственных отношений. Особенно стремление к определению места и роли производительных сил в общественном производстве нашло широкий отклик в теоретической литературе.

Пропорции между наукой и техникой и непосредственным производством до сих пор не вполне соответствуют желательной энергии развития производительных сил социалистического общества. Противоречивое развитие этого отношения настолько очевидно, что оно прямо наталкивает на более подробный анализ производительных сил, однако взгляды на содержание и диапазон продуктивных сил общества различаются в известной степени до сих пор. Некоторые различия в понимании сущности общественных производительных сил часто вытекают лишь из специфической направленности разных дисциплин общественных наук. Ангиномическое понимание резко выделяется особенно по отношению развития мнений о т. наз. более широком и более узком понимании производительных сил. Дело в том, следует ли к категории производительных сил относить также сумму средств производства или же одни средства труда, без предметов труда. Однако попытки дать полное описание и список всех человеческих и предметных элементов вызывают теснение, приводящую к отступлению от принципа историзма и останавливающую настоящее движение продуктивных сил общества. На задний план отходят люди и вещи в производственном объединении и в процессе производства. Является бесспорным, что в каждом изменении развития производительных сил скрыто известное общественное определение, с которым изменение непосредственно связано и в контексте которого оно образовалось. Это общественное определение, конечно, одновременно указывает объективную границу, в рамках которой производительные силы могут действовать. В строгом применении этого принципа можно искать причину теоретического сужения разных факторов производительных сил общества. Так напр. прагматическое приспособление. Сталиным к недостаточно развернутой советской экономике методологически отражается и еще некоторое время продолжает проявляться во взглядах на более узкое понимание производительных сил. При такой интерпретации определяющим фактором становится функция, выполняемая данным

предметом в процессе труда. Образование по этой модели взаимосвязей на более высоком уровне потом может быть только формальным, причем повышается отвлеченность и нарастает фетишизация понятий.

Более реальный смысл для общественной практики имело бы поэтому, может быть, „возвращение“ к первоначальному членению Маркса и дифференцирование между продуктивными силами общественного труда и более общей категорией т. наз. общих продуктивных общественных сил. Это и отвечает невиданному размаху всех энергетических ресурсов и требованиям научно-технической революции вообще. Эпоха интенсивного развития продуктивных производительных сил существенно усиливает власть человека над природой. Изменяется соотношение вещей и людей в процессе общественного производства и происходит перестановка отношения субъект—объект в бывшей подчиненности человека машине. Таким образом поиски эмпирически установимого и научно обоснованного предела, например, между средствами труда и предметами труда в производственной практике не имеют существенного смысла и значения. Собственная реальность конкретных производительных сил наблюдается лишь при спецификации всех тех элементов процесса производства, которые определяют конкретную историческую ступень общественной продуктивной силы труда. Этот критерий иногда не соблюдается и в т. наз. более широком понимании производительных сил. Другими словами: мы не всегда „возвращаемся“ к их первоначальному, классическому толкованию. Однако и здесь следовало бы провести тщательную генетическую реконструкцию взглядов классиков марксизма на производительные силы, опирающуюся на оригинальные тексты.

С точки зрения методологии здесь необходимо учесть, что только теория, опирающаяся на реальность экономической структуры социалистического хозяйства, является действительно реальной и правдивой. Здесь недостаточна лишь хитроумная поправка одного взгляда другим. В таком случае возник бы вопрос, привела ли бы такая реконструкция действительно к первоначальным источникам классического марксизма и отвечала ли бы она практическим потребностям социалистической экономики, а не одним понятийным поправкам и новым модификациям.

Перевел М. Ваха